

УДК 821.112.2
Р37

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Надруковано за виданням:
Ремарк Е.-М. На Західному фронті без змін; Три товариші. —
Київ: Дніпро, 1986 (з німецької)

Публікується за сприяння Mohrbooks AG Literary Agency
і літературного агентства «Synopsis Literary Agency»

Переклад з німецької Катерини Гловацької

Книга ця — ані звинувачення, ані сповідь.
Це тільки спроба розповісти про покоління людей,
що їх занастила війна,
навіть як хто з них і не потрапив під снаряди.

- © New York University, successor in interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1929
- © Netflix, обкладинка, 2022. Used with permission
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2018, 2021, 2022, 2023
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад, 2018

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Ми стоїмо за дев'ять кілометрів від передової. Учора нас змінили; тепер наші шлунки напхані квасолею з м'ясом, ми наїдені та вдоволені. Навіть на вечерю можна набрати повний казанок, а ще нам дали подвійну пайку ковбаси й хліба: їж — не хочу. Такого вже давно не бувало; наш куховар із червоною, мов помідор, пикою сам набивається з їжею; кожному, хто тільки проходить поблизу, він махає своїм черпаком і щедро насипає в казанок. Він у розпачі, бо ніяк не може спорожнити свій «кашомет». Тьяден і Мюллер познайомилися десь великі миски для прання і набирають їх ушерть, мовляв, на запас. Тьяден робить це з ненажерливості, Мюллер — з обачності. Де дівається те, що з'їдає Тьяден, — для всіх загадка. Він худючий, як суха вобла.

Але найголовніше, що нам видають також подвійну пайку курива. Кожному по десять сигар, двадцять цигарок і дві плитки жувального тютюну, цілком пристойно. За тютюн я виміняв у Качинського цигарки, тож маю їх тепер сорок штук. Із цим можна якось день пережити.

А тим часом уся ця розкіш, власне, випадкова. Командування не буває таке щедре. Маємо все це лише завдяки помилці.

Два тижні тому нас погнали на передову змінити лінійку. На тій ділянці фронту було досить спокійно, тож на день, коли ми мали повернутися сюди, каптенармус

одержав звичайну норму харчів — на повну роту чисельністю сто п'ятдесят солдатів. Але в останній день англійці зненацька сипонули по нашій позиції «скринями» з великих гармат. Вони сипали їх так довго, що ми зазнали великих втрат і з нашої роти вернулося назад тільки вісімдесят душ.

Приїхали ми вночі й миттю полягали, щоб нарешті як слід виспатися; адже Качинський правду каже: на війні було б не так і кепсько, якби давали хоч трохи більше спати. На передовій ніколи не поспиш, і два тижні тягнуться щоразу страшенно довго.

Була вже обідня пора, коли перші з нас повилазили з бараків. За півгодини всі позбиралися з казанками біля «кашомета», від якого йшов дух чогось жирного, смачного. Поперед усіх, звісно, найголодніші: малий Альберт Кроп, що з нас усіх мав найяснішу голову й тому, мабуть, тільки недавно став ефрейтором; Мюллер П'ятий, який тягає з собою шкільні підручники та мріє скласти екзамени екстерном — навіть під шквальним вогнем він товче закони фізики; далі — Леєр, бородань, що спить і бачить дівчат з офіцерського борделю; він божитья, що за наказом по армії ці дівчата зобов'язані носити шовкові сорочки, а перед тим, як приймати гостей у чині капітана й вище, неодмінно брати ванну; четвертий — це я, Пауль Боймер. Усім чотирьом по дев'ятнадцять років, усі четверо пішли воювати з одного класу.

Відразу за нами стоять наші друзі: худючий Тьяден, наш одноліток, слюсар, найбільший ненажера в роті. Сідає до столу тоненький, а підводиться пузатий, немов намоктана блошиця; Гайє Вестгуз, теж наш одноліток, торфокон, він може

в кулаці?» Ще Детерінг, селянин, який думає тільки про свою госпожу й про дружину; нарешті Станіслав Качинський, душа нашого гурту, розумний, чіпкий, пронозливий чолов'яга сорока років; він має землисте обличчя, блакитні очі, похилі плечі й дивовижний нюх на те, коли почнеться обстріл, де можна наїстися і де переховатися в затишку.

Наш гурт очолював довгу чергу перед польовою кухнею. Уже нам уривався терпець, бо куховар, ще нічого не знаючи, стояв і чекав.

Нарешті Качинський гукнув йому:

— Генріху, відчиняй-но свою корчму! Квасоля вже напевне доварилася.

Той мляво похитав головою:

— Спершу нехай усі зберуться.

— Та ми всі тут! — вишкірився Тьяден.

Унтер-офіцер іще нічого не розумів.

— Вам тільки давай! А де ж решта?

— Сьогодні ти вже їх не нагодуєш. Хто в лазареті, хто в братській могилі.

Ці слова приголомшили куховара. Він аж стенився.

— А я ж наварив на сто п'ятдесят душ!

Кроп стусонув його під ребра:

— О, нарешті ми наїмося! Починай-но!

Раптом Тьяденові сяйнула якась думка. Його го-стре, наче мишачий писок, обличчя аж засвітилось, очі хитро примружилися, вилиці випнулися, і він при-сунувся ближче:

— Голубчику, то ти й хліба одержав сьогодні на сто п'ятдесят душ, еге?

Спантеличений унтер-офіцер очманіло кивнув. Тьяден сконив його за латкан:

— І ковбаси теж?

Куховар знову кивнув своїм червоним «помідором». У Тьядена затремтіла щелепа.

— І курива?

— Аякже, геть усього.

Тьяден озирнувся, обличчя в нього сяяло.

— Сто чортів, оце-то пощастило! Усе тепер наше! І кожен дістане — стривайте! — справді, кожен дістане майже подвійну пайку.

Однак Помідор нарешті отямився і заперечив:

— Цього не буде!

Але й ми вже зовсім отямились і підійшли ближче.

— А чому не буде, морквино ти нещасна? — спитав Качинський.

— Те, що одержано на сто п'ятдесят людей, не можна віддати вісімдесятьом.

— А ми тобі зараз покажемо, як це робиться, — пробурчав Мюллер.

— Та про мене, обід їжте, а хліб і ковбасу я можу віддати тільки на вісімдесятьох, — затявся Помідор.

Качинський розлютився:

— Тобі, видно, вже час на передову. Ти одержав харчі не на вісімдесятьох, а на другу роту, втямив? І ти повинен їх нам віддати! Друга рота — це ми.

Ми напосілися на куховара гуртом. Його всі не любили, вже не раз із його вини їжа потрапляла до нас у траншеї з великим запізненням і холодна, бо навіть при легенькому обстрілі він не наважувався близько під'їздити зі своєю кухнею, і нашим хлопцям, що мали підносити бачки, доводилось добиватися далі, ніж солдатам із інших рот. От Бульке, куховар першої роти, був куди кращий хлопець. Правда, гладкий, як ком'як узимку, та, коли тріснуло вогнем, він завжди саміснійкою передової.

Судячи з нашого настрою, без бійки тут не обійшлося б, та нараз з'явився командир роти. Дізнавшись, про що сварка, він тільки сказав:

— Так, учора ми зазнали великих втрат.

Тоді він зазирнув у казан:

— Здається, квасоля непогана.

Помідор кивнув:

— Зі смальцем і м'ясом.

Лейтенант глянув на нас. Він розумів, що в усіх на думці. Взагалі він добре нас розумів, бо сам колись був такий, як ми, а в роту прийшов унтер-офіцером. Він іще раз підняв покришку на казані й понюхав. А йдучи, сказав:

— Принесіть і мені повну тарілку. А пайки роздати на всіх. Це дозволяється.

Помідор отетеріло закліпав очима. А Тьяден витанцював круг нього:

— Нічого з тобою не станеться. Ти що, головний інтендант? Ну, насипай, торбохвате, та гляди не скупись!

— Бий тебе лихо! — просичав Помідор.

Він мало не луснув з люті, таке не вкладалося йому в голову. Що це робиться у світі! Та щоб показати, ніби йому байдуже, сам роздав кожному ще й по півфунта штучного меду.

А день сьогодні таки гарний. Навіть пошта прийшла, кожен дістав по кілька листів і газет. Не поспішаючи, ми йдемо за бараки, на луку. Кроп несе під пахвою круглу покришку від діжечки з-під маргарину.

З правого краю луки поставлено для солдатів постійну вбиральню — чималу, криту дахом споруду. Але нею користуються хіба що новобранці, вони ще не навчилися мати з усього якусь користь. А ми шукаємо

чогось ліпшого. То там, то там на луці стоять невеликі, на одну особу, кабінки для тієї ж мети. Це чотирикутні дощані ящики, закриті зусібч, чистенькі, з чудовим, вигідним сидінням. По боках у них є ручки, тож кабіни можна переносити.

Ми зсовуємо три кабіни та влаштуємося якнайзручніше. Звідси ми вийдемо хіба що за дві години.

Я й досі пам'ятаю, як ми, ще новобранцями, попервах соромилися ходити до загальної вбиральні. Дверей там немає, двадцять людей сидять поруч, наче у вагоні. Усіх можна відразу охопити оком — адже солдат має бути завжди під наглядом.

Відтоді ми навчилися не тільки змагати свою соромливість, а й багато чого іншого. З часом ми позивкали ще й не до такого.

Тут, на свіжому повітрі, це діло дає нам щире насолоду. Не знати чого ми досі соромились випорожнитися, це ж так само природно, як їсти й пити. Може, не варто було б про це розводитись, якби воно не відіграло такої великої ролі в нашому житті і якби ця природність не була для нас відкриттям, саме для нас, бо іншим це вже здавалося звичайнісінькою справою.

Для солдата його шлунок і травлення куди важливіші, ніж для всіх інших людей. Три чверті слів, що їх вживає солдат, пов'язані з ними, зокрема вислови найбільшої радості чи найглибшого обурення. Неможливо в якийсь інший спосіб висловитися так стисло та яскраво. Коли ми повернемося додому, наші рідні й учителі страшенно здивуються, але тут до цієї мови вдаються всі.

Ці функції тіла знову набули для нас невинного характеру, бо ми були змушені їх не приховувати. Тепер вони навіть видаються

так само високо, як гарно й упевнено розіграна пулька. Недарма в нашій солдатській мові виник вираз «вісті з убиральні», бо це місце дуже зручне для теревенів, воно замінює солдатам звичні колись місця за столом у пивничці.

Тут ми почуваємося краще, ніж у люксових туалетах з білими кахлями. Там тільки охайно, а тут справді гарно.

То чудові, безжурні години. Над нами — блакитне небо. На обрії висять яскраво освітлені жовті аеростати й білі хмаринки від пострілів зеніток. Часом такі хмаринки злітають цілим роєм угору — то зенітники переслідують літак.

Немов далеку грозу, чуємо ми глухий гуркіт фронту. Його притлумлює навіть дзижчання джмелів, що пролітають повз нас.

А навколо — квітуча лука. Лець гойдаються ніжні волоті трав, пурхають білі метелики, вони кружляють у м'якому, теплом повітрі пізнього літа; ми читаємо листи, газети й куримо, скидаємо кашкети й кладемо їх поруч себе, вітер бавиться нашими чубами, бавиться нашими словами та думками.

Три кабінки стоять посеред вогненно-червоних квітів дикого маку...

Ми кладемо собі на коліна покришку від маргаринової діжечки, на ній зручно грати в скат. Кроп виймає карти, і ми починаємо гру.

Так ми могли б просидіти цілу вічність.

Від бараків линує звуки губної гармонії. Час від часу ми кладемо карти й дивимося один на одного. Тоді хтось із нас скаже: «Ой хлопці, хлопці...» або: «А моє було гірше...» — і ми якусь мить мовчимо. Нас проймає сміх, хоч і стримуване почуття, проймає

кожного, багато слів тут не треба. Як легко могло б статися, що сьогодні нам уже не довелося б сидіти в оцих кабінках, збіса легко могло це статися. І тому все здається новим і чудовим — червоні маки й добрий обід, цигарки й літній вітер.

Кроп питає:

— Бачив хто з вас Кеммеріха?

— Лежить у Сен-Жозефському лазареті, — кажу я.

Мюллер пояснює: в хлопця прострелене стегно, а це все одно що квиток додому.

Ми вирішуємо сьогодні відвідати Кеммеріха. Кроп дістає з кишені якогось листа.

— Привіт вам від Канторека.

Ми сміємося. Мюллер кидає недопалок і каже:

— Хотів би я, щоб він опинився тут.

Канторек був наш шкільний учитель, суворий, невисокий чоловічок у сірому сюртуку, з гострим мишачим обличчям. На зріст він був приблизно такий, як унтер-офіцер Гіммельштос, «гроза монастирської гори». Може, це й смішно, але, як на мене, все лихо на землі відбувається здебільшого через низеньких людей, вони куди енергійніші й незлагідніші, ніж довготелесі. Я завжди остерігався потрапляти в частину, де ротні командири невисокі на зріст; більшість із них — справжні кровопивці.

На уроках гімнастики Канторек виступав перед нами з такими довгими промовами, що врешті ми всім класом під його проводом подалися до окружного призовного управління і зголосилися в добровольці. Я й досі пам'ятаю, як він дивився на нас, блимаючи скельцями окулярів, і сказав: «Аж ось ви теж підете, друзі?»

Такі вихователі найчастіше тримають свої почуття напохваті десь у жилетній кишенці й виказують їх саме тоді, коли їм треба. Але в той час нам це ще не спадало на думку. Правда, один наш учень іще зволікав, видно, не хотів іти з усіма. То був Йозеф Бем, гладкий, лагідний хлопчина. Але й він піддався умовлянням, а то йому, звісно, було б непереливки. Може, ще багато хто думав так само, як він, але врешті ніхто не міг залишитись осторонь, адже тоді всі, навіть батьки, легко кидалися словом «боягуз». Люди-бо не мали ані найменшого уявлення про те, що воно буде. Найрозумнішими, власне, виявилися бідняки, прості люди, вони відразу сприйняли війну як лихо, а ті, кому жилося краще, нетямалися з радощів, дарма що саме вони могли б швидше передбачити наслідки.

Качинський запевняє, ніби це йде від освіти, від неї люди дурнішають. А що Кач каже, то в цьому він уже переконався.

Сталося так, що Бем загинув один із перших. Під час штурму він був поранений в очі, і ми покинули хлопця, гадаючи, що він неживий. Забрати його з собою ми не могли, бо довелося мершій відступати. Та надвечір ми раптом почули його голос: Бем повзав перед нашими траншеями й кричав. Мабуть, під час бою він тільки був зомлів. Тепер, сліпий, збожеволівши від дикого болю, він уже не ховався, і з того боку його зразу ж підстрелили, перш ніж ми встигли його підібрати.

Звісно, Канторека в цьому звинуватити не можна — що б воно було у світі, якби за таке звинувачували. Ажже таких Кантореків — тисячі, і всі вони переконані, що чинять якнайкраще та ще й у зручній для себе спосіб. Але ми саме в цьому і вбачаємо їхне

банкрутство. Вони мали б стати для нас, вісімнадцятирічних, провідниками у світ дорослих, у світ праці, обов'язку, культури та прогресу, провідниками в майбутнє. Часом ми кепкували з них, удавалися до всіляких дрібних витівок, але насправді ми їм вірили. Уявлення про авторитет, носієм якого вони були, поєднувалося в наших думках із гострим розумом і знанням життя. Але тільки-но ми побачили першого вбитого, як це переконання миттю щезло. Ми зрозуміли, що наше покоління набагато чесніше, ніж їхнє; вони переважали нас тільки гарною мовою і спритністю. Перший же артилерійський обстріл виявив нашу помилку та знищив той світогляд, який вони нам прищеплювали.

Поки вони й далі писали та виголошували промови, ми бачили лазарети й тих, що там помирали; поки нас запевняли, що служити державі — найвищий обов'язок людини, ми вже переконалися: страх смерті дужчий за все. Але від цього ніхто з нас не став ані бунтівником, ані дезертиром, ані боягузом — вони ж так легко кидалися тими словами; ми любили батьківщину так само, як і вони, і мужньо йшли в атаку; але тепер ми навчилися розуміти, навчилися раптом бачити. І ми побачили, що від їхнього світу нічого не зосталося. Несподівано ми опинилися в жахливій самотності — і мусили самі давати собі раду.

Перш ніж піти до Кеммеріха, ми спакували його речі — в дорозі вони йому придадуться.

Польовий лазарет переповнений; тут, як завжди, пахне карболкою, гноєм і потом. У бараках ми багато до чого звикли, однак тут нам стає аж млосно. Ми розпитуємо, як пройти

й безпорадного хвилювання. Коли він лежав непритомний, у нього поцупили годинника.

Мюллер хитає головою:

— Я завжди тобі казав, що таку гарну річ не можна брати з собою.

Мюллер безцеремонний і любить посперечатись. А то б він припнув собі язика, бо кожен із нас бачить: Кеммеріх уже звідси не вийде. Чи знайдеться його годинник, чи ні — байдуже, в найкращому разі той годинник відішлють його рідним.

— Як справи, Франце? — питає Кроп.

Кеммеріх похнюплюється:

— Та нічого... Тільки страшенно болить ступня.

Ми дивимося на його ліжку. Нога лежить у дротяному каркасі, що сильно випинається під ковдрою. Я штовхаю Мюллера, бо він може бовкнути Кеммеріхові те, що нам сказали на подвір'ї санітари: в Кеммеріха вже немає однієї ноги, її ампутовано.

Виглядає він жахливо, кволий, жовтий, на обличчі — якісь чужі риси... Це нам знайоме, ми вже сотні разів таке бачили. То, власне, не риси, а радше ознаки. Під шкірою вже не пульсує життя, воно наче тікає з тіла, а зсередини торує собі шлях смерть, очима вона вже заволоділа. Ось лежить наш товариш Кеммеріх, який ще недавно разом із нами смажив конячину чи ховався у вирвах; це він і водночас це вже не він; його зовнішність розпливлася, стала невиразною, ніби фотографічна пластинка, що на неї зроблено два знімки. Навіть голос у нього став якийсь, наче попіл.

Пригадую, коли ми виїздили на фронт, його мати, добросерда огрядна жінка, провела його на вокзал. Вона без упину плакала, і обличчя в неї набрякло, розпухло. Кеммеріх соромився її, ніхто не поведився

так нестримано, як вона, здавалося, жінка вся розтане, зійде сльозами й жиром. Вона дивилася на мене і, раз у раз хапаючи за руку, благала, щоб там, на фронті, я опікувався її Францом. У нього справді було зовсім дитяче личко й такі м'які кістки, що, потягнувши якихось чотири тижні ранець, він набув собі пласкостопість. Але як можна кимось опікуватися на передовій!

— Тепер тебе відішлють додому, — каже Кроп, — а так довелося б чекати відпустки місяців три-чотири.

Кеммеріх киває. Я не можу дивитися йому на руки, вони наче воскові, а під нігтями ще зосталася окопна грязюка, вона якась синьо-чорна, немов отрута. Мені спадає на думку, що ці нігті ростимуть і далі, ще довго по тому, як Кеммеріх перестане дихати, ростимуть, наче примарні білі гриби у льоху. У мене перед очима виникає картина: вони скручуються коркотягами, ще ростуть і ростуть, а водночас росте й волосся на вже гнилому черепі, росте, як трава на доброму ґрунті, саме як трава. Невже так буває?

Мюллер нахиляється над ліжком:

— Ми принесли твої речі, Франце.

Кеммеріх показує рукою:

— Покладіть під ліжко.

Мюллер кладе. Кеммеріх знову заводить мову про годинник. Як заспокоїти хлопця, не викликавши в нього підозри?

Мюллер виринає з-під ліжка з парою пілотських чобіт. Чудові англійські чоботи з м'якої жовтої шкіри, високі, аж до колін і аж до верху шнуруються, одне слово, шикарна річ. Мюллер не зводить з них очей, तुлить їх підощвами до своєї.

— То ти, Франце, хочеш забрати їх із собою?

Ми, всі троє, думаємо одне й те саме: навіть якби він видужав, то зміг би взувати тільки один чобіт, отже, вони йому ні до чого. А при його теперішньому стані просто шкода, що вони тут зостаються, бо як він помре, то санітари, звісна річ, відразу їх заберуть.

— Ти не хочеш їх у нас залишити? — знову питає Мюллер.

Кеммеріх не хоче. Ці чоботи — його найбільший скарб.

— Ми могли б їх на щось поміняти, — пропонує Мюллер, — тут, на передовій, такі речі потрібні.

Але Кеммеріх непохитний.

Я наступаю Мюллерові на ногу; він зволікає, але все-таки ставить красені чоботи назад під ліжко.

Ми ще трохи розмовляємо, а тоді прощаємося:

— Видужуй, Франце!

Я обіцяю йому завтра прийти ще. Мюллер каже те саме; він думає про чоботи із шнурівкою, тож, звісно, тут чатуватиме.

Кеммеріх стогне. У нього гарячка. Ми перестриваємо на подвір'ї якогось санітара й умовляємо, щоб він зробив Кеммеріхові укол.

Санітар відмагається:

— Як кожному колоти морфій, то його треба мати цілі бочки.

— Ти бережеш його, мабуть, тільки для офіцерів, — каже в'дливо Кроп.

Я мерщій утрочаюся і насамперед пригощаю санітара цигаркою. Він бере. Тоді я питаю:

— А чи тобі взагалі дозволено робити уколи?

Це його ображає.

— Коли ви не вірите, то навіщо питаєте?

Я тисну йому в руку ще кілька цигарок:

— Зроби нам таку ласку...

— Ну, гаразд, — каже він.

Кроп іде з ним у палату, він не довіряє санітарові й хоче сам подивитися. Ми чекаємо надворі.

Мюллер знову починає про чоботи:

— Вони точнісінько на мене. А від цих шкарбанів у мене ноги геть у пухирях. Як ти гадаєш, він ще дотягне, поки ми завтра звільнимся? Коли він помре вночі, то ми ті чоботи тільки й бачили.

Повертається Альберт.

— То ви гадаєте?.. — питає він.

— Йому капець, — відрубуює Мюллер.

Ми повертаємося до бараків. Я думаю про листа, якого мені завтра доведеться написати Кеммеріховій матері. Мене лихоманить, от якби випити хоч ковток горілки. Мюллер рве стеблинки й жує їх. Нараз малий Кроп кидає свою цигарку, розлючено топче її ногами, озирається з розгубленим, майже божевільним виглядом і белькоче затинаючись:

— Ох паскудство, яке ж паскудство!

Йдемо далі, довго йдемо. Кроп заспокоївся, ми розуміємо, що воно таке — фронтовий бзик, кожен знає це по собі. Мюллер питає в нього:

— А що, власне, написав тобі Канторек?

— Що ми — залізна молодь, — посміхається Кроп.

Ми, всі троє, гірко сміємося. Кроп лається — він радий, що вже може говорити.

Отак вони всі думають, оті сотні тисяч Кантореків! Залізна молодь! Молодь! Кожному з нас не більше двадцяти. Та хіба ми молоді? Хіба ми — молодь? То було колись. Тепер ми старі люди.

II

Дивно навіть згадувати, що у мене вдома, у шухляді письмового столу, лежить початок драми «Саул» та цілий стос віршів. Я витратив на них не один вечір, тоді ми майже всі щось таке писали, але тепер це видається мені настільки неймовірним, що я й уявити по-справжньому не годен.

Відколи ми тут, наше колишнє життя наче відрізання, хоч ми не доклали тут рук. Часом ми намагаємось окопити поглядом минуле і знайти пояснення, та дарма. Надто незрозуміло це нам, двадцятирічним, — Кропові, Мюллерові, Леєрові, мені, — нам, залізній молоді, як називає нас Канторек. Люди, старші за нас, тісно зв'язані з минулим, вони мають ґрунт під ногами, мають жінок, дітей, фах, свої зацікавлення; ці зв'язки такі міцні, що війна не може їх розірвати. А ми, двадцятирічні, маємо тільки батька й матір, а дехто ще дівчину. Це не так багато, бо в нашому віці вплив батьків — найслабший, а дівчата ще не панують над нами. Крім цього, було ще, може, трохи мрій, трохи захоплення та була школа — оцим і заповнювалося наше життя. А врешті нічого не залишилося.

Канторек сказав би, що ми стоїмо саме на порозі життя. Так воно начебто й є. Ми ще не встигли пустити коріння. Війна вирвала нас із ґрунту. Для інших, старших, війна — це тільки якийсь часовий відтинок, вони можуть подумки його проминути. А нас війна викинула зі звичайного життя, і ми не знаємо, чим це